

סיפורים על סוציולוגיה ישראלית

חאלד פוראני*

מפגשים סביב ספרים

עבורי, קריאת עבודתו החשובה של אורי רם הסוציולוגיה הישראלית: היסטוריה רעיונית, 1882-2018 הייתה במובן מסוים חזרה לנקודת ההתחלה. הרגעים המעצבים של הכשרתי הסוציולוגית הקצרה באוניברסיטת חיפה כללו קריאות חוזרות ונשנות של הפרק המכונן של רם בנושא חברה ומדעי החברה בספרו החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (רם, 1993). לפלסטיני צעיר וחסר ניסיון, שמגיע מבית הספר התיכון הישר למוסד ישראלי שמחנך בעיקר אוכלוסייה לאחר שירות צבאי, ההקדמה של אורי הציעה מנוחה, משב רוח מרענן, שאת חשיבותו לא הצלחתי להבין לגמרי באותה תקופה. במבט לאחור אני מבין עכשיו שהוא הציע לי מוצא בר קיימא אל מחוץ למטריצת השליטה של החברה הישראלית. בדבריו נתן לי אורי אפשרות לראות סוציולוגיה – סוציולוגיה ביקורתית מסוימת – בפעולה. בהשתמשו בארסנל סוציולוגי על מנת להציץ מעבר לתנאי שליטה, אורי השתמש במתודולוגיה יוצאת דופן שלדעתי אנו פוגשים היום שוב בספרו. אם נשתמש במונחי שוק הפיקוח והמעקב, הפורח בימינו, המונח שעולה על הדעת כאשר חושבים על המתודולוגיה של אורי הוא droning. האינטלקט של אורי מרחף מעל שיחות סוציולוגיות המפוזרות על פני זמן ומרחב, ואז – בדיוק יוצא מן הכלל – הוא צולל כעיט אל רגעים מסוימים בשיחות אלו כדי לצוד מתוכן תובנה. הספר הוא אוצר של תובנות, גם אם אינו חף לגמרי מהפרעות, שהרי הוא מרחף מעל 140 שנה כמעט של שיחות סוציולוגיות ישראליות ושל יסודותיהן הפילוסופיים. בסקירתו את התחום אורי מזהה ארבעה גלים נפרדים: מבשרים, מייסדים, מבקרים ו"פוסטיים", האחרונים נושאים סימנים המצביעים על בובר כמבשר, אומר לנו אורי, ובכך מסמן אותם כמגמות ניאובובריאניות. אני רוצה להודות לאורי על שבכתבת סיפור הסוציולוגיה הישראלית הוא סיפק גם סיפור מסוים על החברה הישראלית, מלא בתובנות, חלקן מפתיעות ולא אינטואיטיביות. לדוגמה, אורי מציין כי 1967 לא הייתה נקסה (בסיגה, בערבית) רק עבור חברות ערביות, אלא גם עבור בן-גוריון. כמה סופוֹקְלִי! שהרי המשוררים הטרגיים מלמדים אותנו גם כיצד ניצחון מלווה בתבוסה. כמו הערבים שכבש, גם בן-גוריון הובס, ונפילתו הגיעה לשיאה בתבוסת גוש השמאל בפוליטיקה הישראלית בשנת 1977. עוד אני רוצה להודות לאורי על שסיפק כמה תובנות חדשות לגבי עבודתם של מוריי היקרים, הנרי רוזנפלד, שולמית כרמי ודבורה ברנשטיין. ואם בהכרה במורים עסקינן, אולי זה מקום טוב לציין את אלה שנתנו לאורי השראה לעבודה זו, בעיקר בורדייה והברמאס. בעקבות בורדייה אורי מתייחס אל הסוציולוגיה כאל שדה לימוד "עצמאי למחצה" העוסק ב"קיום חברתי". מהברמאס הוא לוקח את "התאוריה הביקורתית הדמוקרטית", האוחזת בהנחות היסוד של הנאורות ומתוכן נושאת הבטחות לפרויקטים מודרניים של חופש.

לתחושתי, מורשת שני ההוגים הללו מגדירה הן את האפשרויות הן את גבולות הסקירה של אורי את התחום. מתוך כך הוא נותן לנו הזדמנות להתמודד עם כמה שאלות על עבודתו

* ד"ר חאלד פוראני, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

הגבול של הסוציולוגיה, או ליתר דיוק על האוטונומיה (או היעדרה) של "האינטלקט הסוציולוגי": איזה סוג של סיפור אפשר לספר על סוציולוגיה ועל האופקים שאפשר לשאוף אליהם בהמשך הסיפור. אורי אינו מתייחס לאופנים שבהם בורדייה והברמאס גם מנחים את המסע שלו וגם קובעים לו מדדים; בעיניי, בכך טמונות האפשרויות וגם המגבלות של עבודתו.

באשר לגבולות הסוציולוגיה, כלומר תוכה וברה כדיסציפלינה אקדמית במוסדות מודרניים להשכלה גבוהה, אורי נוקט עמדה מבולבלת ומבלבלת כשהוא מייחס לתחום אוטונומיה במקום שזו אינה קיימת. בהסתמך על בורדייה בגישתו ל"סוציולוגיה של הסוציולוגיה", אורי רואה בסוציולוגיה שדה "עצמאי למחצה" של ידע על "קיום חברתי". ולמרות זאת, נראה שהוא נוקט עמדה הפוכה כאשר הוא טוען כי טקסטים סוציולוגיים שומרים על "מעגליות מסוימת" ביחס להקשרים שלהם וכי הסוציולוגיה עצמה "תואמת" ל"גלגלי החברה" שבה היא "מוטבעת".

באופן דומה, נראה כי הראייה הסוציולוגית מושעת כאשר אורי משתמש בקטגוריה של "קיום חברתי". "החברתי" נותר כנתון מובן מאליו, לא מעורער, אפירורי. בעיניי, אירוני שבספר הסוקר ניתוחי מציאויות שהתהוו במרחבים ובזמנים ספציפיים, הקטגוריה המכוננת של "החברתי" נחשבת אקסיומטית. הנחה זו מפתיעה אף יותר כאשר אורי דן בראיות הקוראות להשהות אפילו את השימוש ב"חברתי" כקטגוריית ניתוח. לדוגמה, במונחים שאין לטעות בהם אורי מזכיר לנו כיצד ביסוד המסורות הסוציולוגיות של אמיל דורקהיים וגם של שמואל נח אייזנשטדט - שני Staatsdiener - עמדה הדאגה לבריאות הרפובליקות שלהם ולהבניית דמות האזרח הראוי. כך שגם כאשר נדמה שהדבר מתבקש ממש, אורי מותיר אותנו מבלי לבחון את המובנות-מאליה הנרכשת של "החברתי", שהיא תנאי המאפשר את הופעתה ההיסטורית של הסוציולוגיה. הוא גם אינו בוחן את הניתוק של הסוציולוגיה כמדע מודרני מתחומים אחרים.

במקום זאת אורי משתמש במונחים מנרמלים כדי לתאר את התהליך הזה, למשל כאשר הוא מתאר את הסוציולוגיה כ"מופרדת" מפילוסופיה, מתאולוגיה ואפילו מאתיקה. הסוציולוגיה מוצגת אפוא כרציונלית, ולא כסימפטום של היחלשות הרציונליות. אולי בלי משים אורי שוב נותן לנו הזדמנות להתבונן בסוציולוגיה כסיפור שהחברה מספרת לעצמה על עצמה. שכן הוא עוזר לנו לזכור שבמקרה של "תורת המודרניזציה" בדברי ימי הסוציולוגיה האמריקנית, ארצות הברית לא רק סיפרה לעצמה סיפור (אורי מכנה תאוריה מסוימת זו "אידאולוגיה") על "החיים הנורמטיביים" בציון החדשה, אלא גם על העולם החדש שביקשה ליצור בצלמה ובדמותה. באופן דומה, אורי קובע כי הדיסציפלינה שלו התאימה את עצמה ל"גלגלי החברה הישראלית", מה שהופך את סיפור הסוציולוגיה הישראלית גם לסיפור החברה הישראלית.

הספר הזה משאיר אותי אפוא עם שאלה לגבי סוג הסיפור שאפשר לספר על סוציולוגיה. בכותרת המשנה של הספר אורי מתאר את גרסתו לסיפור הסוציולוגיה הישראלית וקובע כי היא רעיונית; אבל אני תוהה אם התייחסות זו שגויה, מכיוון שאני חושד כי סיפורו של אורי אינו רעיוני אלא אתי במהותו. מבחר הראיות שהוא מביא כמעט בכל עמוד תומך בפרשנות זו, ולכך יש כמה דוגמאות בולטות. הוא מתייחס למסעו של דורקהיים לייסודו של מדע החוקר כיצד תיתכן קהילה מוסרית לאחר קריסת המשטר הישן (Ancien Régime),

שאלה שממצבת את ההשתתפות בחברה מגובשת ככינון המעשה המוסרי. ואז, בהיסטוריה המוקדמת של הגרסה האמריקנית לדיסציפלינה, קורסים בסוציולוגיה החליפו את קורסי האתיקה. וסוציולוגיה הייתה גם המסלול שמשך סטודנטים עם מחויבויות פוליטיות בעקבות מחאות שנות השישים. לבסוף, אורי מציין (בעקבות מייקל ברוויי) שבשעה שהחברה העכשווית סתה ימינה, הסוציולוגיה העכשווית סתה שמאלה. הנוכחות המהותית הזאת של האתיקה יוצרת אצלי את הרושם שסוציולוגיה היא סיפור מסוים או מערך סיפורים שחברה מספרת על עצמה. והאופי או התפקיד של הסוציולוגיה בסיפור הוא זה של המצפון, שלעיתים מסכים עם החברה ולעיתים ביקורתי כלפיה.

שתי קבוצות של בעיות מתעוררות אפוא בספר בעקבות אורי: ייחוס אוטונומיה מבולבלת או לא קיימת לדיסציפלינה הסוציולוגית, והתעלמות מההיבטים האתיים על ידי הכללתם בתוך האינטלקטואלי ומתחיתו. כאן אני כולל את השימוש שעושה אורי בשמו של בובר בתיאור מגמות בשני העשורים האחרונים של החברה והסוציולוגיה הישראלית. אורי אף קובע כי בובר הוא "מילת הקוד" שלו לתיאור מגמות אלו: פוסט-קולוניאליזם, פוסט-לאומיות, פוסט-מודרניזם, פוסט-חילוניות, אתנו-דתיות ויהוד. אבל אז נשאלת השאלה: מה טמון בחובו של שם? לדידי, הטענה שכל מגמות ה"פוסט" הן בהשראת בובר משקפת ניסיון נחפו ואירוני לבסס גבולות בעזרת כלים שמקורם בעמדה אינטלקטואלית (של בובר) שלפיה הגבולות מתפתחים באופן דיאלוגי ולעולם אינם יציבים או אטומים. אנסה לתאר כמה מהבעיות שבעיניי נובעות מהחיפזון הזה לזרוק לכובע הבוברי או הניאו-בוברי אינספור מגמות חדשות בחברה ובסוציולוגיה.

ראשית, סיווג זה מזכיר את שלל הבעיות שהובילו ככל הנראה את מרקס להכרזת המפורסמת: "מה שבטוח הוא שאני לא מרקסיסט". אבל המידה שבה הסיווג הזה קרוב ל"בובר האמיתי" או רחוק ממנו אינה העיקר; ענייני הוא הצבתם של גבולות באמצעות קריאת מכלול מגמות על שם סוציולוג שקבע את פרויקט חייו כ"אנתרופולוגיה פילוסופית" וחתר "לאחד לבבות" ביחסים בין-סובייקטיביים. בכך יש מן ההסגרה, החשיפה - מכיוון שהפעולה חושפת את קיבוץ הגבולות של הדיסציפלינה; ויש כאן גם חטא למורשתו של אדם שמשמיתו חרגה מהסוציולוגיה ואפילו הלכה מעבר לה. ובשני אלה יש גילוי: כאשר אורי מכנה את כל המגמות האחרונות "בובריאניות", הוא ממחיש כיצד הסוציולוגיה היא דיסציפלינה לא אוטונומית וכיצד הסיפור המסופר עליה הוא הרבה יותר מאשר אינטלקטואלי בלבד.

ההתייחסות השגויה לסוציולוגיה כאל אוטונומית, ולו באופן חלקי, ניכרת בדיון של אורי בסוציולוג "ניאו-בובריי", יהודה שנהב-שהרבני, בסעיף שכותרתו "התחום הפוליטי", וכן בהכללתם של שני סוציולוגים שעבודתם לא נראית סוציולוגית (וקסלר וגורביץ') תחת הכותרת "סוציולוגים בובריאנים". אם רוצים לשייך את שנהב-שהרבני לשם מסוים, הייתי חושב שנכון יותר לחפש בכיוון של הוגים השייכים לספרות השוואתית ולאנתרופולוגיה מאשר לסוציולוגיה. וליתר דיוק, לשנהב-שהרבני - "הערבי-היהודי" - אפשר לקרוא "סעדיאני" על שום פנייתו לפוסט-קולוניאליזם או "אסדיאני" על שום פנייתו לפוסט-חילוניות.

יכולתי לטעון שהשתתפותו של אורי בריטואל האקדמי הזה של ייחוס, כמו החברה שבה מוטבע מקצועו, מכפיפה את הפלסטיני והמוסלמי לחוסר נראות. אך לא כך הוא. אורי למעשה עושה מחווה לסוציולוגיה הפלסטינית ומייחד לה חלק קצר משלה. טענתי

היא שהזיהוי של שנהב-שהרבני ושל סוציולוגים אחרים כבובריאנים מסתיר באופן פרדוקסלי מגמה רחבה הרבה יותר שבובר הוא אכן מתורמיה המרכזיים: הרחבת גבולותיו של הסובייקט הקרטזיאני. מגמה זו מאתגרת את רעיון הריבונות, אפילו את ריבונותה של קטגוריית ה"ריבונות". במתיחת גבולות אלו עד הקצה, המוטו של ההוגים אינו יכול להיות עוד "אני חושב, משמע אני קיים", אלא אולי "אני חושב, משמע אתה קיים"; או אולי, בצורה מאתגרת יותר, "אני חושב, משמע אני לא קיים"; או כל דבר דומה, שישבור את מעגל ההתייחסות העצמית (self-referentiality).

אילו נותר אורי ערני לחוסר היציבות של גבולות הסוציולוגיה ומתייחס למרכזיותו של הדיאלוג במחשבתו של בובר, אולי היה מסיים אחרת את סיפורו האתי. במקום לשדר תחושת מצוקה לקראת התנגשות בין הסוציולוגיה לפרנקשטיין (המדינה המודרנית) שיצר והטביע אותה, הוא היה יכול להציב שאלה מלאת תקווה, שאלה שהייתה חשובה מאוד לבובר ולכל אחד – לפניו או אחריו – אשר לא התפתה אחר מקסמי התבונה הריבונית: למה יכולה עדיין להפוך הסוציולוגיה? איזה שם עלינו לתת למדע שמעז לחקור בה בעת את קיומו ואת אי-קיומו של "החברתי"?

אולי הצגתי ביקורת נחרצת למדי על הנחות היסוד וטשטושי הגבולות בספרו של אורי, אבל אני רוצה לסיים בשתי שאלות, שתי "מתנות" שהספר מעניק. השאלה הראשונה נוגעת לאפשרות של סוציולוגיה ישראלית יחס טפילי למרכזים רבי עוצמה של ייצור ידע. אורי מציין כי הסוציולוגיה הישראלית ממשיכה "ליישם" תאוריות ושיטות שפותחו במקומות אחרים במקום לייצר או לחדש תאוריות, אולי כדי להסביר את היעדרה של מסורת מרקסיסטית בסוציולוגיה הישראלית, כפי שאורי מציין בהפתעה מסוימת. השאלה השנייה נובעת מהסיפור המופתי של אורי כיצד הקיבלה (כיוון התפילה) של הסוציולוגיה הישראלית התאימה את עצמה לשינויים אצל ההגמונים במערב. כך, הסוציולוגיה הישראלית המליכה תחילה את המזרח-אירופיים; אחר כך הלכה בדרכי הגרמנים ואירופה בכלל; בהמשך, לאחר מלחמת העולם השנייה, נהתה אחר האמריקנים; ולבסוף, בייאווה מהמודרניות המערבית, היא עקבה אחר הביקורת הצרפתית על המודרניות. לאור נדידת האינטלקט הזאת אני תוהה אם הסוציולוגיה הישראלית, או חלקים ממנה, ינהו בעתיד אחר הסוציולוגיה הסינית או אחר סוציולוגיה הנשלטת על ידי ממלכות נפט. ואכן, אם מלחמת העולם השנייה הציגה את פשיטת הרגל של אירופה, ובמיוחד את זו של גרמניה, והביאה את הסוציולוגים "לנדוד" לאמריקה – אזי לאחר פשיטת הרגל של האימפריה המקרטעת הזאת, על מלחמותיה, שווקיה וציוויה המסוכנים בתקופה של מגפה עולמית, לאן ינדוד האינטלקט של הסוציולוגים של ימינו, בתוך הסוציולוגיה או מחוצה לה?

מקורות

רם, אורי (עורך). (1993). החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. ברירות.